

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ «РОЗДУМІВ ПРО БОЖЕСТВЕННУ ЛІТУРГІЮ» М. ГОГОЛЯ

У статті розглядаються жанрово-стильові особливості «Роздумів про Божественну Літургію» М. Гоголя в контексті літературних традицій та їхній вплив на творчі пошуки письменника. Висвітлено питання впливу християнської культурної традиції на створення М. Гоголем «Роздумів про Божественну Літургію». Визначено провідні мотиви, теми, образи, а також стильові домінанти «Роздумів про Божественну Літургію».

Ключові слова: жанр, стиль, образ, мотив, традиція, стильова домінанта, авторська позиція.

В статье рассматриваются жанрово-стилистические особенности «Размышлений о Божественной Литургии» Н. Гоголя в контексте литературных традиций и их влияние на творческие поиски писателя. Отображен вопрос влияния христианской культурной традиции на создание Н. Гоголем «Размышлений о Божественной Литургии». Определены центральные мотивы, темы, образы, а также стилевые доминанты «Размышлений о Божественной Литургии».

Ключевые слова: жанр, стиль, образ, мотив, традиция, стилевая доминанта, авторская позиция.

The article deals with the genre and stylistic features of «Meditations on the Divine Liturgy» by M. Gogol, in the context of literary traditions and their influence on the creative search of the writer. The influence of Christian cultural traditions on the creation of «Meditations on the Divine Liturgy» by M. Gogol is shown in the article. The main motives, themes, images and stylistic dominants are determined.

Key words: genre, style, images, motive, tradition, stylistic dominants, author's attitude.

М. Гоголь – людина глибоко віруюча, котра прагнула свідомо ставитися до цінностей православ'я. З раннього дитинства, з розповідей матері про Страшний Суд, муки грішників та благодать як винагороду за добродійне життя, з «Ліствиці» Іоана Синайського, зі Святого Писання у його свідомості утвердилося розуміння Бога й віра у Творця. Усе життя і творчість М. Гоголя – напружена душевна праця, поступове цілеспрямоване сходження до висот духу, шлях до Бога. Актуальні питання людського буття – від найменших побутових до суспільно-політичних і духовних – М. Гоголь сприймав саме крізь призму морально-релігійної свідомості.

Для багатьох М. Гоголь – письменник-сатирик, який своїми творами викривав і вади людського характеру, і вади всього сучасного йому суспільства. Особливо це характерно для раннього періоду творчості М. Гоголя: саме шляхом виправлення вад і недоліків суспільства письменник прагнув привести людство до Бога. Якщо ж поглянути на другий період життя і творчості митця, то стає помітним, що М. Гоголь прагне в першу чергу

© Фісак І.В., 2011

виправити власні недоліки, пройти шлях духовного очищення і повести за собою співвітчизників.

Еволюція творчості М. Гоголя вказує на чітке спрямування боротьби особистості проти духовної руйнації. Саме твори пізнього періоду творчості письменника дають нам можливість побачити іншого Гоголя – православного релігійного мислителя, послідовника святоотецьких традицій у російській літературі.

До питання християнського підтексту художньої прози М. Гоголя та філософсько-релігійного підтексту його публіцистики зверталось багато науковців, зокрема К. Мочульський, В. Гіппіус, Ю. Луцький, Ю. Лотман, І. Виноградов, В. Воропаєв, І. Єсаулов, Н. Крутікова. В останні десятиліття помітно зростає увага безпосередньо до духовної прози М. Гоголя, про що свідчать наукові дослідження Ю. Барабаша, О. Анненкової, П. Михеда та ін. Це зумовлено тим, що порушені в ній питання громадянської свідомості й громадянської відповідальності, необхідності поєднання освіти й морально-духовного виховання, національно-патріотичні мотиви й прагнення до духовного оновлення суспільства в наш час особливо актуальні. Проте проблема дослідження духовної прози М. Гоголя на сьогодні далеко не вичерпана.

Мета даної роботи – розглянути жанрово-стильові особливості «Роздумів про Божественну Літургію» крізь призму попередніх літературних та християнських традицій та їхній вплив на творчі шукання М. В. Гоголя.

«Гоголь – перший пророк повернення до цілісної релігійної культури, пророк православної культури... Він відчуває як основну неправду сучасності її відхід від Церкви, і основний шлях він бачить у поверненні до Церкви і перебудові всього життя в її дусі» [1: 14], – писав протоієрей Василь Зеньковський, тим самим підкреслюючи участь письменника в розвитку російської філософської думки й усієї діалектики духовного життя Росії XIX ст. А відомий гоголезнавець П. Михед звертає увагу на те, що М. Гоголь був одним із великих ідеологів православної імперії, чия спроба «поєднати релігію й літературу, вплинути на напрям розвитку останньої – явище, що й донині не має пояснення» [2: 12]. Яскравим прикладом цього якраз і є духовна спадщина письменника, яка, за винятком «Вибраних місць із листування з друзями», була опублікована після смерті автора, а для широкого загалу стала відомою тільки з кінця XX століття. Якщо «Вибрані місця із листування з друзями» ознаменували новий етап у творчості М. Гоголя і стали своєрідним підтвердженням того, що попередні форми вже не задовольняли письменника, то «Роздуми про Божественну Літургію» стали своєрідним підсумком усього створеного митцем упродовж життя.

«Роздуми про Божественну Літургію» – один із кращих зразків духовної прози XIX століття, в якому втілено і дорогоцінний спадок православ'я, і особистий досвід М. Гоголя. Письменник багато років ішов до вічної істини, намагаючись зробити її смислом свого існування, і наблизившись до розуміння Божої мудрості, прагнув поділитися своїми знаннями зі співвітчизниками. Цим зумовлена і мета книги – «показати, в якій повноті і внутрішній глибокій зв'язі совершается наша литургия, – показати людям, еще мало ознакомленным с ее значением» [3: 16].

Як свідчать біографи М. Гоголя (П. Куліш, В. Шенрок), робота над «Роздумами про Божественну Літургію» розпочалася у 1845 р. На час його подорожі до Святої землі в лю-

тому 1848 р. перша редакція книги була завершена; письменник кілька разів переробляв її, але видати так і не встиг.

У роботі над книгою М. Гоголь використав праці з літургіки давніх і сучасних авторів, проте можна з певністю говорити, що всі вони слугували письменникові лише в якості посібників. На думку Н. Грихоніної, цей твір є «своєрідними «вибраними місцями» з літургічних досліджень отців і вчителів Церкви і не претендує на самостійне богословське значення» [4: 90]. Так, у вступній частині «Роздумів про Божественну Літургію» М. Гоголь пише, що ним узято тільки ті пояснення, «которые доступны всем своею простотою и которые служат преимущественно к тому, чтобы показать правильный исход одного действия из другого», та наводить твори, які стануть у нагоді тим, «хто захотів би знати більш таємничі й глибокі пояснення» літургії [3: 16]. Підтвердженням цьому є і той факт, що М. Гоголь хотів видати книгу без свого імені, невеликою за форматом і дешевою, аби її могли придбати найбідніші верстви населення. Останнє – чи не найяскравіший приклад братньої любові й турботи про ближнього.

На перший погляд, «Роздуми про Божественну Літургію» – лекція чи трактат релігійно-філософського спрямування, у якому автор описує призначення, причини та історію обрядів Божественної Літургії. Адже саме трактат як науково-теоретична праця передбачає аналіз складної проблеми, всебічну аргументацію нової концепції автора і сувору послідовність викладу думок (як, наприклад, «Тренос» М. Смотрицького чи «Начальная дверь ко христианскому добронравію» Г. Сковороди) [5: 694]. Але уважний читач зрозуміє, що книга створювалася не тільки для того, щоб дати чергове тлумачення процесу богослужіння: вона містить коментарі й думки письменника з приводу того, що відбувається, а також авторське ставлення до Божественної Літургії як єдності людини зі своїм Творцем: людина створена за зразком і подобою Божою, вона ніби повертається до свого первинного духовно багатого ества, вдосконалюючись, наближаючись до себе, а отже, до Бога, котрий з безмежної любові здійснив найкраще, найдосконаліше зі своїх творінь – людину.

М. Гоголь прагне донести до читача глибокий смисл Божественної Літургії саме у світлі духовного стану сучасного йому суспільства, тому книга також є і роздумами про соціально-моральні питання свого часу та духовно-моральний стан своїх сучасників, про шляхи спасіння і відродження суспільства в цілому та кожної людини зокрема. Це дає підстави говорити про публіцистичне забарвлення «Роздумів про Божественну Літургію».

З іншого боку, «Роздуми про Божественну Літургію» можуть сприйматися як сповідь письменника перед Богом, читачем та самим собою, адже сповідь як літературний жанр передбачає розкриття сутності героя, який у даному контексті тотожний автору. Як відомо, сповідальність властива і «Вибраним місцям із листування з друзями», які, за словами самого М. Гоголя, містять «исповедь человека, который провел несколько лет внутри себя» [6: 425], і «Авторській сповіді», що підкреслено безпосередньо у назві твору. Це може бути пов'язано з тим, що письменник добре розумів силу сповідального слова, яке, викликаючи у слухача довіру до сказаного, привертає й утримує його увагу, формує моральний та естетичний контекст твору. На думку П. Михеда, «сповідь в очах Гоголя має силу своєрідної охоронної грамоти. Вона застрахована від скепсису і недовіри» [2: 11].

Але, як зазначає Н. Грихоніна, у «Роздумах про Божественну Літургію» М. Гоголь «трансформує власне сповідь: її традиційну форму, функції, особливості поетики. Автор включає в неї не тільки світ почуттів, думок, висновків, але й пропонує своє визначення становища людини у світі. На відміну від своїх попередників, Гоголь пов'язує індивідуальні переживання, роздуми з моральними законами людського буття» [4: 91].

На нашу думку, в «Роздумах про Божественну Літургію» можна виокремити жанрові ознаки поеми, спільні з «Мертвими душами»: широта охоплених подій, глибина змісту і суспільна значимість зображуваного у поєднанні з пафосом і ліризмом розповіді.

Відомо, що поема як жанр «розвивається на межі епосу, лірики і драми, синтезуючи в собі їх характерні засоби та прийоми» [5: 556]. Розглянемо їх на прикладі «Роздумів про Божественну Літургію».

Книга М. Гоголя присвячена найважливішому богослужінню православної церкви – літургії, під час якої здійснюється таїнство Причастя. Протягом усього богослужіння згадується земне життя Ісуса Христа від народження до вознесіння на небо і його вчення. Розповідаючи про Божественну Літургію, письменник відтворює епічний сюжет євангельської повісті про життя і діяння Спасителя: «Как первая часть, проскомидия, соответствовала первоначальной жизни Христа, Его рождению, открытому только ангелам на немногим людям, Его младенчеству и пребыванию в сокровенной неизвестности до времени появления в мир, – так вторая соответствует, Его жизни в мире посреди людей, которых огласил Он словом истины» [3: 34].

Для того, щоб створити повне, майже фізичне сприйняття церковного обряду, М. Гоголь розгортає перед увагою читачів символічний драматичний сюжет: процес богослужіння виступає як **дійство**, в якому беруть участь і дійові особи – дяк, священники, хор – покликані виконувати певні дії, і глядачі – прихожани, паства. Саме динаміка переживань останніх, залучених до цього процесу і включених у багатоголосся церковної молитви, передає поступове зростання відчуття причетності до духовної суті всього, що з ними відбувається: покаяння і прощення, милість і жертва, братня любов і душевне просвітління [3: 44, 70, 83]. Такі внутрішні переживання і глибокі почуття створюють емоційний, ліричний фон «Роздумів про Божественну Літургію». Звідси і ліро-поетична манера зображуваного, яка посилюється урочистістю й пафосністю мови твору.

Отже, ми бачимо, що у книзі М. Гоголя своєрідно переплелися епічне, драматичне та ліричне начало, що дало авторові можливість синтезувати ознаки і прийоми різних літературних жанрів.

Жанрова специфіка «Роздумів про Божественну Літургію» обумовлює використання у творі релігійної термінології як грецького, так і церковнослов'янського походження.

Як уже зазначалося, «Роздуми про Божественну Літургію» написані в першу чергу для тих, хто мало знайомий з її значенням, тому автор з великою відповідальністю ставиться до того, щоб його розповідь була зрозумілою читачам. Від самого початку М. Гоголь дає пояснення і тлумачення всьому, що відбувається, враховуючи і дії священника та дяка, і найдрібніші предмети, що використовуються під час служби. Можемо згрупувати їх наступним чином:

1. Назви внутрішніх частин церковної будівлі: *олтар* – відділена Царськими Воротами та іконостасом частина церкви; *трапеза* – Святий Престол, що знаходиться в центрі олтаря; *горне місце* – місце, що знаходиться біля східної стіни олтаря; *жертвоник* – не-

великий стіл у лівій частині олтаря, що зовні нагадує престол; **амвон** – центральне місце солеї, на якому читається Євангеліє, проголошуються проповіді; **солея** – підвищення вздовж іконостаса; **клироси** – місця з обох боків солеї, де під час богослужіння стоять хори, та ін.

2. Назви речей, що використовуються у ході літургії: **дискос** – кругле металеве блюдо на ніжці, що переходить у підставку; **руніда** – коло з променями з золота, срібла чи позолоченої міді з зображенням шестикрилого серафима, закріплене на довгій палиці; **антимінс** («вместопрестоліє») – плат с ізображенням положення Спасителя во гроб» [3: 50]; **просфора** – круглий хлібець із пшеничної муки, що складається з двох частин, на верхній є відтиск: хрест, літери ІС ХС (Ісус Христос) та НИКА (перемога).

Цікавим, на наш погляд, є те, що, розповідаючи про антимінс як неодмінний атрибут священного таїнства, письменник зауважує: «Этот антиминс напоминает времена гонения христиан, когда Церковь не имела постоянного пребывания и не могла переносить с собою престола. <...> он остался как бы в возвешение, что и ныне Церковь Христова не прикрепляется ни к какому исключительному зданию, городу или месту». Порівнюючи Церкву з кораблем, що пливе на хвилях світу, не опускаючи ніде якоря, митець підкреслює, що вона вільна, що будь-які намагання накинути на неї пута завжди будуть марними: «ее якорь на небесах», де Господь готує Царство Небесне усім вірним. А ще М. Гоголь вкотре хоче нагадати співвітчизникам: церква – поняття, яке виходить далеко за межі просто будівлі, Бог і церква повинні жити в душах і серцях людей, на чому письменник уже наголошував у «Вибраних місцях із листування з друзями»: «Церковь наша должна святиться в нас», «Мы должны быть церковь наша и нами должны возвестить ее правду», «Жизнью нашей мы должны защищать нашу церков, которая вся есть жизнь; благоуханием душ наших должны мы возвестить ее истину» [7: 211, 212; курсив М. Гоголя].

3. Назви молитов, псалмів, пісень, церковних книг: «**Часы** – собрание псалмов и молитв, которые читали Христиане в четыре важне для христианина времени дня» [3: 24]; **Велика сктенія** – ланцюг молитов, які читає дяк, стоячи на амвоні, під час літургії оглашених; **антифони** – пісні, вибрані з псалмів, що пророко зображують пришествя у світ Сина Божого; **Апостолом** називають книгу для богослужінь, яка містить новозавітні Діяння святих апостолів та Послання апостолів: «чтение Апостола служит как бы ступенью и лестницей к последующему чтению Евангелия» [3: 43].

4. Назви частин одягу священнослужителів: **стихарь** – одяг у вигляді сорочки, що розширюється донизу, з вирізом для голови і без коміра, у дяків це верхній одяг, у священників – нижній, поверх якого одягаються інші ризи, тому й називається підризником; **орарь** – вузька довга смуга тканини, що одягається дяком на ліве плече, священником – на обидва плеча, з'єднується на грудях і спускається донизу (ще називається **спітрахіллою**); **поручі** – нарукавниці, що стягуються на зап'ястку, щоб широкі рукави стихаря не заважали правити службу; **фелонь** – верхній одяг, який ще називають ризою (особливістю російського фелоня є великий виріз спереду і тверді високі плечі, тому задній його край вивихується у вигляді трапеції). М. Гоголь також детально описує порядок, в якому дяк, а потім і священник одягаються, та символічне значення частин одягу і безпосередньо процесу «облачення в священные одежды» [3: 19-23].

Однією з ознак авторського стилю є використання М. Гоголем біблійних понять і мотивів. Якщо у «Вибраних місцях із листування з друзями» письменник їх переосмислює і надає їм актуального змісту (наприклад, поняття **слово** поширюється на всю літературу та театр і є могутнім засобом духовного виховання суспільства), то в «Роздумах про Божественну Літургію» вони сповнені первинного євангельського змісту: **Слово**, що йде від Бога; **жертва** Ісуса Христа в ім'я спасіння людства і необхідність **жертви** християнина в ім'я Спасителя; шире **покаяння** як наслідок усвідомлення своїх гріхопадінь, їх **спокутування** і очікування **прощення** Господнього. Центральним мотивом книги, як і всієї духовної прози М. Гоголя, є утвердження ідеї **любові до ближнього** як вічної мудрості й сили, здатної врятувати і примирити суспільство: «Она нечувствительно строит и создает человека, и если общество еще не совершенно распалось, если люди не дышат полною, непримиримой ненавистью между собой, то сокровенная причина тому есть Божественная Литургия, напоминающая человеку о святой, небесной любви к брату» [3: 91].

Не можна залишити поза увагою й те, з яким трепетом і пошаною говорить митець у «Роздумах про Божественну Літургію» про Євангеліє і якого великого значення надає він цій книзі: «Собрание молящихся взирает на Евангелие, несомое в руках смиренных служителей Церкви, как бы на Самого Спасителя, исходящего в первый раз на дело Божественной проповеди» [3: 40], «Евангелие, возвестившее Слово Жизни» [3: 41], «Евангелие (...) как Слово, исшедшее от Бога и к Нему же возвратившееся» [3: 46]. Так, для М. Гоголя Євангеліє – джерело духовного слова, естетичний орієнтир і, як засвідчили «Вибрані місця із листування з друзями», книга життя, в якій можна знайти поради для вирішення будь-яких життєвих ситуацій і відповіді на будь-які питання людського буття.

Отже, для М. Гоголя Божественна Літургія – не просто церковний обряд, що возвеличує Творця, а «вечное повторение великого подвига любви, для нас совершившегося» [3: 16]. На перше місце митець ставить не церковний, а морально-психологічний аспект, пропагуючи необхідність істинної віри в Бога та готовність до щоденного подвигу в її ім'я, внесення заповідей Божих у буденне життя. Яскравими прикладами цього слугують коментарі письменника до «блаженств», проголошених Євангелієм [3: 38-39], до «прошених», з якими тільки вірні звертаються до Господа [3: 59], та до найсильнішої, на його погляд, молитви «Отче наш» [3: 76-77]. На сторінках художнього твору М. Гоголь із позицій християнської моралі й кризь призму християнської культурної традиції прагне донести до співвітчизників істинний зміст Слова Божого і велику всеохоплюючу силу любові, «которая есть связь всего общества, сокровенная пружина всего, стройно движущая жизнь всеобщую» [3: 91].

Таким чином, у «Роздумах про Божественну Літургію» М. Гоголя органічно поєдналися богословська традиція і художня література, явивши читачеві своєрідну ліро-епічну поему у прозі й давши можливість авторові реалізувати внутрішню потребу висловити свій погляд на актуальне, наболіле, що краяло розум і душу впродовж усього життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеньковський В. М.В. Гоголь у його релігійних шуканнях / В. Зеньковський // Хроніка 2000. – 2000. – № 37-38. – С. 413-414.

2. Михед П.В. Апостольський прект Миколи Гоголя (спроба реконструкції) / Михед П.В. // VII Міжнародні Гоглівські читання: Збірник наукових праць. – Полтава, 2004. – С. 7-15.
3. Гоголь Н.В. Размышления о Божественной Литургии / Н.В. Гоголь. – Киев, 1999. – 144 с.
4. Грихонина Н.В. «Забывтая книга» – исповедь жизни Н.В. Гоголя / Н.В. Грихонина // Збірник наукових праць. Вісник Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка: серія «Філологічні науки». Полтава, 2002. – Випуск 2 (25). – С. 89-93.
5. Літературознавчий словник-довідник /Р.Т. Гом'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
6. Гоголь Н.В. Авторская исповедь / Н.В. Гоголь // Гоголь Н.В. Собрание сочинений: в 7-ми томах. – М. , 1978. – Т.6. – 1978. – С. 420-454.
7. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями / Н.В. Гоголь // Гоголь Н.В. Собрание сочинений: в 7-ми томах. – М. , 1978. – Т.6. – 1978. – С. 184-380.

УДК 821.112'2

Стернічук В.Б.
(Луцьк, Україна)

«НЕКОНФЛІКТ» ПОКОЛІНЬ НА ТЛІ ПРИВАТНОГО ЛИСТУВАННЯ ЙОНСОНА – ФРІША

У статті розглядається головний стрижень епістолярного діалогу Макса Фріша та Уве Йонсона на основі аналізу літературно-критичного дискурсу та на матеріалі німецькомовних видань.

Ключові слова: епістолярій, епістолярний діалог, кореспонденція, мотивація.

В статье рассматривается главный стержень эпистолярного диалога Макса Фриша и Уве Йонсона на основании анализа литературно-критического дискурса и на материале немецкоязычных издательств.

Ключевые слова: эпистолярный диалог, корреспонденция, мотивация.

The article deals with the definition of epistolary dialogue of Max Frish and Uwe Johnson as the literary notion on the basis of analysis, literary-critical discourse on the materials of German edition.

Key words: written communication, the epistolary dialogue, correspondence mail, motivation.

Вичерпному розумінню образів комунікантів в епістолярних текстах, безперечно, слугують збережені двосторонні листовні масиви. Цілком очевидно й те, що для розкриття міфічного образу адресата чи адресанта в епістолярному спілкуванні потрібно враховувати біографічні відомості, історичний та психологічний клімат і, що головне,

© Стернічук В.Б., 2011